

պապա գիւղի մօտեր կան բնածղային ջրոյ աւազաններ : Նոյնը կը գտնուի նաև Սուրաբ և աւերեալ Նախշի-Նարգիզ գիւղերու մօտեր , միջին մեծութեամբ աւազաներու մէջ : Յետին ջրոյ վրայօք տեղացւոց մէջ առասպել մը կայ , իբրև թէ եկաւորները խօսելնուն պէս՝ արին կը դառնայ և մասնաւոր յարգանքօք կը մօտենան : Երնջակի բաժնին մէջ Գաղ (Գեալ)-Ճարաճուր գիւղի մօտեր հանդիպեցայ հանքաջրոյ աւազանի մը , իսկ Ուրուատու վիճակին մէջ՝ Բիսա և Ալազի գիւղերու միջոց կայ բնածղային ջրոյ աղբիւր մը :

Շարունակելի

ՈՒՐՈՒԱԳԻԾ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԹԵՂՈՂՈՍԻԱ-ԿԱՅԱ ՔԱՂԱՔԻՆ ՏԱԻՐԻՈՅ ԵՒ ՀԱՅՈՑ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

Կ Ա Ի Ա (Կ Ա Ֆ Ա - Ք Է Ֆ Է) Ա Ն Ո Ւ Ն Ը

(Տես հատ. ԽԹ. յ'էջ 160)

ԷՆՈՂՈՍԻՈՅ պատմութեանս ընթացքին մէջ ընդհանրապէս՝ և « Հայկազունք ի Տարիա » գլխոյն մէջ մասնաւորապէս աշխատեցանք ցուցնելու , որ Հայք Ժ դարէ սկսեալ տաւրիական թերակղզւոյն մէջ բնակութիւն հաստատել են . ճիշդ Ժ դարուն մէջ առաջին անգամ կը լսուի ի պատմութեան՝ Կաա (Capha) անունը , Հնախօսից ամենայն ջանք ի զուր ելած են , այս անունն ծագման կամ ստուգաբանութեան մասին : Ոմանք տաճիկ քեաֆիր կամ կհառաք բառերուն համադրութիւնը կը համարին ֆէֆէ տաճկահնչուն անունը , և ապա առ մեզ , տառադարձութեան կանոնով , ի Կաֆա փոխառած . այլ՝ քէֆ (հաճոյք) բառէն ածանցեալ կը համարին : Մեզ՝ այս երկու մեկնութիւնք ևս անտեղի կ'երևան , և փոխանակ ի տաճկերենէ ի հայ տառադարձներու այդ անունը , պնդէս կ'ենթադրեմք , որ տաճիկը Կաա հայահնչուն անունը , ըստ իրենց լեզուին տառադարձութեան կանոնին ի ֆէֆէ փոխած են : Եթէ յանդգնութիւն համարին ընթերցողք , մեք այս անունն ևս , փրօլմանուան

1. De administrando imperio. Կոստ. Պերփեռուսէնի ,

ձեռով, երկու մասն բաժնելով, այսպէս կառ աս, կ'ուզեմք մեկնել որ հայերէն կաւ և ա (փոխանակ զի գրուած) բառին և տառին բարբառութիւնն է այս անուն : Կաւ հայերէն կը նշանակէ հող, մանաւանդ բրուտի հող terre glaise. ա տառը, ինչպէս յայտնի է ամենայն հայագիտաց, ցայսօր Հայաստանի շատ գաւառաց մէջ, փոխանակ և օժանդակ բային տեղ կը զործածեն. օրինակի համար փոխանակ մարդ է ասելու, կ'ասեն մարդ. ա. երախայ է = երեխէս. մեծ է = մեծ ա. փոքր է = փոքր ա և այլն. ուրեմն Կաւա ասելով՝ հայերէն պէտք է հասկնալ, կաւ է, կաւեղէն է. ցայսօր ևս, եթէ մէկը թէեղոսիոյ քաղքի երեք կողմէն պատած բլուրներուն վերայ նայի, մանաւանդ անձրեւէ վերջ, իսկոյն նոյն բառերը պէտք է գրուցէ կաւ է, կաւեղէն են թէեղոսիոյ շուրջը պատած բլուրները :

Եւ որովհետեւ յընթացս պատմութեան քաղաքիս տեսանք, որ ի Ժ դարու, նախ քան զԳենուացիս ի ցամաք ելած են աստ ի թէեղոսիա՝ հայկազունք, և առաջին անգամ նոյն Ժ դարուն մէջ կը լսուի ի պատմութեան Կաֆա անունը փոխանակ թէեղոսիոյ, ուստի այս հանգամանքներէն կը հետեցնեմք, որ Հայք ելնելով ի ցամաք, թէեղոսիոյ մէջ և հայելով Ալանաց և Գլթաց ապա և Հոնաց աւերակներուն վերայ տիրող բլուրներուն որ կը պատեն զթէեղոսիա, և միանգամայն միտք բերելով, այդ հայ Անեցի ժողովուրդը Շիրակայ գեղազուարճ դաշտերը և Երազկոցաց—Չորոյն ակնապարար տեսարանը, անշուշտ բացազանչել են, թէ՝ « Այս ի՛նչ թէեղոսիա, ի՛նչ տուրք Աստուծոյ, կաւ ա, կաւ է չորս զին » : Մեզ հաւանական կ'երևի որ այս բացազանչումը կամ բացատրութիւնը, ապա իբրև յատուկ անուն տեղւոյ անցել է առ Գենուացիս, որք ի սկզբան, ինչպէս հին յիշատակարանաց մէջ կը կարդամք, մեր 2 տառը քն գրերով գրել են, ապա մէկ ք ֆ՝-Է հաւկ յետոյ կարողացել են Հայոց 2 (կէս վի ձայնով տառը) երկու ք ֆ՝-Է ճիշդ հնչել կամ յարմարագրել :

Առ այժմ առանել զօրաւոր փաստեր չունենալով՝ մեզ հաւանական երևցածը, իշխեցիմք իբրև մեկնութիւն Կաւա կամ Կաֆա անուան գրել, հայ լեզուէ յառաջ բերելով բառիս առուգութիւնը : Արդ եթէ մեզ հաւանական երևցածը գիտնոց ևս ընդունելի լինի, մինչև ցայսօր անյայտից կամ անծանօթից կարգը անցած մի պատմական քաղաքի անուան ծագումը, պարզուած և յայտնի կը համարիմք :

ՄԵԾ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ Ի ԿԱՖԱ

ԱՌ ԳԵՆՈՒԱՑԻՈՎՔ

Այժմ մեզ անտարակոյս է որ՝ այս մեծ գաղթականութենէ առաջ կային ի Կաֆա, ի Սուրդաթ, ի Սուրդայա բազմաթիւ Հայեր, իրենց վանքերով, եպիսկոպոսներով և եկեղեցիներով, որք Գենուացուց աշակից ոչ աննշան, այլ նշանաւոր և բարեկեցիկ կեանք կը վարէին, որ և պատճառ կամ գրգիռ եղած է այս մեծ գաղթականութեան ազգիս յԱքսէրայէ դէպ ի Կաֆա :

1239 ին Չաբաբէ մեծ իշխանի որդւոյն Շահնշահի պայազատութեան միջոց, որ կը տիրէր Անույ՝ Բագրատունեաց գեղապանծ շահաստանին, Չարմա խանն թաթարաց, մեծ բազմութեամբ յարձակելով քաղաքին վերայ, քիչ ժամանակամիջոցի անհնարին կոտորած կը հասցնէ քաղաքացեաց, և դարերու միջոց շինուած գեղապանծ քաղաքը աւերակաց կոյտ կը դարձնէ. այս գեպքս ազգային ակնատեսն պատմիչը արժանապէս ողբացել են. Կաֆայեցի յայտմաւորքին անանուն գրիչը, ըստ օրինակի այլոց պատմագրաց, ողբալով քաղաքին կործանումը և պատճառ բերելով թէ « ոչ արդարութիւն գտանեցաւ ի մեզ... » (կը յաւելու) « Բագրումք թողեալ զոսկէզօծ պաշտօս և զծաղկաւտ գաշտս, զվառ « նորայս և զեկեղեցիս աւեր, չուեալ եկին ի յԱխարայ, որ է ի մէջ Հաշտար « խանու և Ղազարու. ոմանք գնացին ի Ճուղայ, ոմանք ի Վան, և այլք ի « Սիս: Եւ որք յԱխարայ եկին, հրաման առեալ ի թաթար խանէն բնակեցան « անդ, ոչ բազում ժամանակս, որ էր զայս ԶխԸ (1239) » :

Յիշատակարանիս խօսքերէն կը հետեւի որ՝ յետ կործանման Անույ ի Չարմախանէ (1239) բազմութիւն Անեցւոց անցել են ի թաթարաստան, յընթացս 60 տարիներու, և անդ միշտ նեղութիւն կրելով թաթար իշխեցողաց ձեռքէն, ազատութեան մի հնարք գտնելու աշխատել են, և « անդ բնակեցան ոչ բազում ժամանակս, որ էր զայս ԶխԸ (1239) » : Թէպէտ միջին է սակաւ մի յիշատակարանիս տուած բացատրութիւնը, այլ ես այնպէս կը հասկնամ որ 1299 էն սկսել են՝ Աքսերայցի հայերը բանագնացութիւնք ունենալ Կաֆայեցի ազգայնոց հետ, և այդ բանագնացութեանց հետևանք եղած է բիւրաւորաց Գաղթը ի Կաֆա 1330 ին, վասն զի կը յարէ յիշատակագիրը. « Մինչ նեղեալ եղեն ի թաթառ « րացն գետապան յղեն ի Ղուիմ առ իշխանն Զինիւիզաց » :

Գինուայի իշխանին անունը չի գնեք դրողը, առ որ ուղղեալ են Աքսերայցի հայ գետապանք, այլ որովհետեւ նոյն միջոցին երկու իշխեցողք՝ կը յիշուին ի Կաֆա, Ալբերկոյ և Կոռապոյ, սոցամէ միոյն իշխանութեան միջոց անշուշտ, եղած են հայ գետապանք ի Կաֆա և պայմաններով դաշինք գնելէն յետոյ, եղած է բիւրաւոր Հայկազանց գաղթականութիւնը յԱքսերայէ. Յիշատակարանը կը յաւելու. « Ուստ գնեն ընդ իշխանին Ֆէօդոսիու, Էլեալ ի յԱխարայէ « իշխանը և ազնիւք (հայկազունք) և հասարակ ժողովուրդք՝ վառեալք զինու, « պատերազմելով ընդ թաթարացն ձեռքեալք գան ի Ղուիմ, և բնակին ի « Ֆէօդոսիու, ի Կազարաթ և ի Սուրիաթ և ի կողմանս սոցա. այս եղև « ԶԻԹ (1330) թուին » :

Ուշադրութեան արժանի են յիշատակարանիս խօսքերը, « վառեալք զինու », գաղթականաց մէջ բազմութիւն հայ զինուորաց եղած են, իրենց սպայներով, խմբավարներով և զօրագլուխներով. զի քիչ ժամանակ վերջը, աստի ի Կաֆայէ 40,000 հայ զինուորներ անցել գնացել են ի փոստրեան Կամենից, պաշտպանե-

1. Ըստ ցուցակի պրոֆեսոր Իւրգէիէի Alberto Malloue 1297 ին ընտրուած և Corrado de Roccio 1316-1332:

լու այն հայկական քաղաքը, ընդդէմ յարձակմանց թաթարաց, լուծելով միանգամայն Անդր կործանման վրէժը: Ըստ յիշատակարանին «Պատերազմելով ընդ թաթարացն ճեխեալք գան ի Ղուխ»:

Անշուշտ թաթարք ամենայն ջանք արել են, որ ի թաթարստան մնան, և բիւրաւոր հայ աշխատասէր ժողովուրդը, շէնքերն են և մշակեն իրենց անապատները: Սոյն այս ղէպքը պատահել է 1778 ին ևս, երբ ղրիմեցի հայկազանց հրաման եղել է, թողուլ այն աշխարհքը և երթալ բնակիլ ի Ռուսաստան, տեղացի թաթարք ամենայն ջանք ի գործ դրել են, արգել լինելու Հայոց գաղթականութեան ի Ղրիմէ, այլ ի զուր: Յիշատակարանիս գրուցած տեղուանք, ուր հոծ խիտ առ խիտ բնակել են Հայկազունք, արեւելեանս — հարաւային մասունք են թերակղզոյն. Կազարաթ և Սուրխաթ մօտ են Կաֆայի, Ղարապաղաբը 62 վերստ է ի Կաֆայէ, սոյն միջոցին ի Սուղդա ևս բազմացել են հայկազունք, այնպէս որ ըստ յիշատակարանիս, ի դաշտս և ի լեռինս լցուցել են շէնքերով: «Յայնժամ զօրացաք մեք և բազմացաք և շինեցաք զգիւղս և զգաւաւս»: այսինքն միանալով արդէն ի Կաֆա, ի Սուրխաթ և ի Սուղդա հինէն բնակող ազգայնոց հետ: Եթէ այս ենթադրութիւնը չլինի, յայնժամ բաւր բոլորովին անյարմար և անտեղի պէտք է համարել, զի անդէն ի թերակղզիս մտնալնու պէս, իսկոյն բազմաձայն և զօրանալն անկարելի է: «Շինեցաք տունք հարիւր հազար, և զեկեղեցիս հազար, և ի ահէ հոնականաց պարպեցին ի քաղաքն «Ֆեօղսիա»:

Նոր եկող հայկազանց առանձին տեղի բնակութեան կամ թաղ որոշուած է, և հաւանական կ'երևի, որ ուխտի կամ դաշանց զրին մէջ, դեսպանաց Հայոց ընդ իշխանին Կաֆայի, այս ևս պայման դրուած է որ, Հայք պարսպեն իրենց թաղը, ընդդէմ հասարակաց թշնամեաց, այն է թաթարաց, զորս յիշատակարանս կը շփոթէ Հօնաց հետ: Այս պարբնալը, քաղաքիս արեւելեան ծայրը շինուած Ֆոէնիկիսար կոչուած Գենուացի պարսպէն կցելով, ընդ հարաւ լեռներուն վրայէն հասուցել են Հայք մինչև ցհիսիսային ծայր քաղաքին, որով քաղաքին հարաւային մասը, լեռանց ելեւէջներով, եղած է թաղ հայոց: Այդ մասին մէջն են ցարկ ևս կանգուն մնացած ԺԲ—Դ դարէ շինուած չորս հայոց եկեղեցիք, այլ շատերը հիմնադրուած կործանել են: Այլ որովհետեւ բիւրաւոր գաղթականք այդ փոքր սահմանին մէջ կարող չէին ամփոփուիլ, այնպէս կը համարուէր, որ յիշատակարանիս մէջը յիշուած «իշխանները և ազնիւները» ազգիս, Կաֆայի մէջ հաստատել են բնակութիւն, մայրաքաղաք անուանելով զնա, իսկ մնացեալ հասարակ ժողովուրդը և գիւղացիք սփռուել են մինչև ցհաւապաղաբ ցՍուրխաթ և Կազարաթ, և մեծ բազմութեամբ ի Սուղդայա Գենուացուց (Սուղդա), տակաւ յԵւապատորիա, յՕր և այլն: Հայաբնակ գիւղերուն մեծ մասը Կաֆայի մերձաւոր տեղուանք եղած են, ինչպէս Կէօք—Թէփէ, Սուլթան—Սալա, Նախիջևան (այժմ Գոինիէքա), Օրթալան, Թօփլու, Ղշլաւ, Սալուք—Սու և այլն:

Յայսմաւորաց ցցուցած ճանապարհին վերայ, ուր Հայք խիտ բնակութիւն

հաստատել են, մինչև ցայսօր ամենածախ ժամանակին ձեռքէն մազապուր, կը գտնուին տակաւին, երբեմն զթերակղզիս բազմամարդող և շէնցնող Հայոց հետքեր • զի յընթաց 550 տարեաց սուր և կոտորած և ապա աստի ևս այլ հեռաւոր աշխարհք խմբովին դադարեցան թիւն ազգիս, մեծապէս տկարացուցել հայութիւնը Ղրիմու մէջ, այլ չեն կարողացած իսպառ բնաջինջ կորուսանել ։

Ամենուրեք հայ եկեղեցեաց տխրազին աւերակք, ցիր ու ցան հայ յիշատակաւունք, պատերու մէջ, սանդուխներու վերայ, աղբիւրներու ճակատ • ցայսօր թէ՛ ողորդող որ կողմը մարդ փորէ, անշուշտ երկրիս խորէն դուրս կը հանէ հայկական խաչքար մի, ազգային յիշատակարանով ։

Բաց ի բազմութիւ եկեղեցիներէ, բերդերէ և պարիսպներէ, հայախօս յիշատակարաններով, ազգայինը մասնաւոր ջանք արել են անջրդին Եւաֆայի մէջ լեւոններէն ազգայններով քաղցրահամ ջրեր իջցնելու, դռնմելով աղբիւրներուն ճակատը, շինողաց կամ շինել տուողաց անունն կամ մականունն, ինչպէս « Մէլէքին և Գափանակին », որք ցարդ կանգուն կեցել են ։

Ազգայինք, ինչպէս ամէն տեղ, աստ ևս ի Եւաֆա իւրեանց սեփական աչքաբացութեամբ և հաւատարիմ զործունէութեամբ սիրելի կը լինին քաղաքին տիրող Գերնուացոյ • ի նոցանէ Նախարար, Պարոն և Իշխան պատուանուններով կը մեծարին • Կ'ունենան առանձին հայկական զինաւորք, պահակապանք (gendarmerie) որք իրենց զորազինով կը կանգնին պարիսպ ընդդէմ այլազգեաց յարձակմանց ։

Արեւայք և անապատաւորք վանքերու մէջ, և անտառներուն խորեր, զատ զատ հողատներու մէջ կը քաշուին հեռացեալք ի զբաղմանց աշխարհի • վանաց մէջ նշանաւոր են Գեմյակ կամ Քամնակ անապատները, յանուն Աստուածամօր եկեղեցւով ի Սուրխաթ, և Մոդկան անապատը Ղշլա գիւղին մէջ, ուր կը պարսպին ուսմամբ, մշակելով իրենց հետ բերած քաղցրիկ աւանդը և դրոշմը հայութեան, այն է մեր նախնեաց ճոխ լեզուն ։ Ընդօրինակած են այդ վանքերուն մէջ հարիւրաւոր հոգեխօս գրեանք և շքեղ պատկերազարդել են սուրբ կտակարանք ։

Ազգիս մշակ կամ գեղացի մասը, խումբ խումբ սփռել են Ղրիմու հովասուն լեռանց ստորոտը, գեղածիծաղ անտառաց մօտերը, ուր կը բլդեն քաղցրահամ աղբիւրներ, և այն տեղեր գիւղեր և աւաններ սարքելով, ակօսաբեկ կը պատահեն արգաւանդ դաշտերը ։

Եւաֆայի հարաւային մասը, զէպ ի սարերը, հայաբնակ նոր քաղաք կը լինի, բիւրաւոր հայ բնակչօք և կը կրէ անուն ժովայի՛ն հայաստան, Սուրխաթ քաղաքը իւր մերձակայ Ս • Խաչ վանքով՝ բոլորովին հայոց քաղաք կը դառնայ • Սուտաղ (Soldaja Սուղա) իւր բազմամարդ հայութեամբ մեծ — Հայաստան անունը կը կրէ, որում կը վկայէ Եւգինէոս Դ • Հոռոմայ սրբազանին կոնիակը « ի կողմանս Մեծին Հայաստանու, ուր է եկեղեցին Սուղայեցոց » 1432 ։

1. In partibus Armeniae majoris, in quibus Soldajensis ecclesia sita est. Բրիւն էջ 58.